

Anna Matuchniak-Mystkowska

**Sport jeniecki w Oflagach
II B Arnswalde, II C Woldenberg
II D Gross Born
Analiza socjologiczna**

**Sport jeniecki w Oflagach
II B Arnswalde, II C Woldenberg
II D Gross Born**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Anna Matuchniak-Mystkowska

**Sport jeniecki w Oflagach
II B Arnswalde, II C Woldenberg
II D Gross Born
Analiza socjologiczna**

Anna Matuchniak-Mystkowska, Uniwersytet Łódzki
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Katedra Socjologii Sztuki
91-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 41

RECENZENT

Danuta Kisielewicz, Wojciech Pawlik

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Joanna Balcerak

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuK

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Ireny Zmaczyńskiej
przedstawia teren Muzeum Woldenberczyków

Korekta fotografii Jan Mystkowski

© Copyright by Anna Matuchniak-Mystkowska, Łódź 2021
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09498.19.0.M

Ark. wyd. 20,0; ark. druk. 22,25

ISBN 978-83-8220-582-4

e-ISBN 978-83-8220-583-1

Jankowi B. K. Mystkowskiemu

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
CZĘŚĆ PIERWSZA Z DZIEJÓW OBOZÓW JENIECKICH	
Rozdział I: Z historii i socjologii oflagów	17
1.1. Niemiecki system jeniecki	17
1.2. Strategie w instytucji totalnej	19
1.3. Oflagi jako przedmiot analiz historycznych i socjologicznych	30
Rozdział II: Historia i funkcjonowanie Oflagu II B Arnswalde	39
2.1. Organizacja obozu	39
2.2. Architektura obozowa	41
2.3. Życie jenieckie	44
2.4. Losy jeńców i pamięć o obozie	53
Rozdział III: Historia i funkcjonowanie Oflagu II D Gross Born	57
3.1. Organizacja obozu	57
3.2. Działalność kulturalna i oświatowa	65
3.3. Ślady pamięci	72
Rozdział IV: Historia i funkcjonowanie Oflagu II C Woldenberg	75
4.1. Organizacja obozu	75
4.2. Architektura wewnątrz i socjologia codzienności	79
4.3. Kultura i edukacja – wyzwolenie z niewoli	84
4.4. Miejsce pamięci	100
CZĘŚĆ DRUGA Z HISTORII I SOCJOLOGII SPORTU JENIECKIEGO	
Rozdział V: Sport w wojsku polskim	105
5.1. Problemy organizacyjne w okresie międzywojennym	105
5.2. Państwowa Odznaka Sportowa	109
5.3. Sporty elitarne – jeździectwo, narciarstwo, tenis	111

Rozdział VI: O sztuce przetrwania – wychowanie fizyczne i sport w obozach jenieckich	125
6.1. Z historii sportów obozowych.....	125
6.2. Władze obozowe i organizacja sportu.....	127
6.3. Wychowanie fizyczne	133
6.4. Jenieckie kluby sportowe	136
6.5. Oświata sportowa i promocja sportu	153
Rozdział VII: Widowiska sportowe i artystyczne	159
7.1. Charakterystyka widowiska.....	159
7.2. „Cyrc Neumanna” w Oflagu II C Woldenberg	161
7.3. Corrida w Oflagu II D Gross Born	172
7.4. Sport w sztuce jenieckiej.....	178
Rozdział VIII: Igrzyska olimpijskie w obozach jenieckich	185
8.1. Igrzyska olimpijskie w starożytności.....	185
8.2. Nowożytne igrzyska olimpijskie.....	187
8.3. „Olimpiady, których nie było” – jenieckie igrzyska olimpijskie	189
Zakończenie: Sport w kulturze, kultura w sporcie.....	217
9.1. Kultura fizyczna.....	217
9.2. Kulturowe ramy sportu	224
9.3. Sport w kulturze bytu	230
9.4. Sport w kulturze socjetalnej.....	231
9.5. Sport w kulturze symbolicznej	237
9.6. Nauki o sporcie	250
Bibliografia	257
Abstract: Prisoner-of-war sport in Oflag II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born. Sociological Analysis	265
Résumé: Le sport des prisonniers de guerre dans les Oflags II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born. Analyse sociologique	267
Zusammenfassung: Gefangenensport in den Offizierslagern II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Groß Born. Eine soziologische Analyse .	269
Aneks: Biografie i biogramy jeńców wojennych Oflagów II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born.....	271
Spis ilustracji	333
Indeks osobowy	341
Nota o autorce.....	355

WSTĘP

Książka *Sport jeniecki w Oflagach II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born. Analiza socjologiczna* jest pierwszym opracowaniem tej problematyki, łączącym podejście historyczne i socjologiczne.

Wypada podkreślić, że w literaturze historycznej dotyczącej obozów jenieckich z lat II wojny światowej jest niewiele publikacji na ten temat. Najważniejsza to monografia Wojciecha Półchłopka *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, wydana przez Centralne Muzeum Jeńców Wojennych (CMJW) w Opolu w 2002 r., stanowiąca istotne źródło informacji dla socjologa ze względu na wykorzystanie materiałów archiwalnych, do których historyk sięga bezpośrednio. W pracy interdyscyplinarnej użyteczne są ponadto opracowania historyków, poświęcone innym sferom życia polskich oficerów i żołnierzy, będących jeńcami Wehrmachtu, takim jak: działalność oświatowa, naukowa, kulturalna, religijna, konspiracyjna, pomocowa, a także monografie kilku obozów jenieckich [M. Sadzewicz, 1977; J. Pollack, 1986; J. Olesik, 1988; R. Bednorz, 1989; N. Honka, 1998; D. Kisielewicz, 1998, 2015; V. Rezler-Wasielewska, 2001; S. Giziński, A. Szutowicz, 2013; *Oflag II C*, 2017; *Niewola i nadzieja*, 2018].

W opracowaniach o historii wojska polskiego, a zwłaszcza II wojny światowej, temat obozów jenieckich, w tym sportu jenieckiego, jest traktowany marginalnie, zaś w publikacjach z socjologii sportu nie istnieje, mimo zainteresowania różnymi dyscyplinami sportowymi i kategoriami zawodników.

Cennym źródłem wykorzystywanym w tej książce są powstałe w czasie wojny dzienniki i pamiętniki jeńców wojennych oraz napisane później książki wspomnieniowe, których autorzy komentują także wydarzenia sportowe w oflagach [M. Brandys, 1955; M. Sadzewicz, 1958, 1977; J. Bohatkiewicz, 1971, 1985; A. Sałacki, 1973; P. Wiktorski, 1980; W. Mirecki, 1981; W. Mielczarek, 1984; J. Kuropieska, 1985; A. Bukowski, 1993; *Dzienniki*, 2007; J. Fularski, 2009; E. Sapięha, 2012; F. Brzeziński, 2013].

Nadal istnieją nieopracowane jeszcze artefakty historyczne. Zachowała się jeniecka korespondencja wojenna, zapiski, fotografie, nieśmiertelniki, elementy mundurów i wyposażenia, dostępne w zbiorach prywatnych i muzeach. W pamięci uczestników II wojny światowej oraz ich bliskich przetrwała historia opowiadana, stanowiąca cenny materiał dla socjologa.

Wspomnienia wojenne i jenieckie Dziadka autorki, kpt. Konrada Majcherskiego, oficera 25. Pułku Piechoty z Piotrkowa Trybunalskiego, jeńca wojennego

numer 613/X A, trwające latami w rodzinnej pamięci komunikacyjnej, zostały przekształcone w społeczną pamięć kulturową. Dwie książki o życiu polskich oficerów w niewoli niemieckiej w latach 1939–1945 mają w tytułach określenie „za drutami”, gdyż ten kluczowy termin powtarza się w relacjach wszystkich jeńców wojennych: *Za drutami oflagów. Studium socjologiczne* [CMJW, Opole 2014] i *Za drutami oflagów. Jeniec wojenny 613/X A* [CMJW, Opole 2016]. Pierwsza jest poświęcona analizie oflagów jako instytucji totalnych – ich architekturze, organizacji, życiu obozowemu, w tym działalności kulturalnej, edukacyjnej, sportowej, które ułatwiały przetrwanie niewoli. Podejmuje też kwestie pamięci społecznej o oflagach. Druga, opatrzona fotografiami i dokumentami z archiwum prywatnego oraz archiwum wojskowego, prezentuje korespondencję wojenną kpt. K. Majcherskiego, ilustrującą życie jenieckie w Oflagach X A Itzehoe, X A Sandbostel, X C Lübeck, II C Woldenberg oraz sytuację rodziny pozostającej w okupowanej Polsce, pozwalając na rekonstrukcję biograficzną.

Trzecia książka socjologiczna o oflagach pt. *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*, w opracowaniu Anny Matuchniak-Mystkowskiej, Jana Mystkowskiego i Piotra Stanka, poprzedzona wprowadzeniem historyka o obozach jenieckich oraz komentarzem socjologa o metodzie biograficznej i teorii listu, zawiera ponad 500 listów oficera do żony i odpowiedzi z domu do obozu – jedyną znaną kolekcję *Kriegsgefangenenpost* zachowaną w całości, a także fotografie z czasów wojny [CMJW, Opole 2018]. Porucznik Andrzej Mystkowski, oficer 26. Pułku Artylerii Lekkiej (PAL), jeniec wojenny numer 1327/II B, przez lata wojny był zamknięty w Oflagu II B Arnswalde i Oflagu II D Gross Born. Prywatnie był Ojcem Jana i Teściem Anny, autorów opracowania. Udział badaczy rodzinnych pozwala na wnikliwą analizę korespondencji pisanej w języku ezopowym i stosującej autocenzurę.

Każda relacja o życiu żołnierza i oficera składa się na historię pokolenia, które dla Polski walczyło i pracowało. Zestawianie różnych historii jenieckich, opracowanych na podstawie dokumentów osobistych i urzędowych, pozwala na analizy porównawcze i poszukiwania prawdy dziejowej. Druga wojna światowa dotknęła wszystkich Polaków, historia tkwi w pamięci i sercach. Nie wszystkim jednak udało się zachować pamiątki z tamtych lat: listy, notatki, fotografie. Cudze historie, ale przecież podobne do tych dotyczących własnej rodziny, pozwalają na znalezienie „korzeni”, lepsze zrozumienie i przeżycia kompensacyjne.

Prezentowana monografia jest czwartą książką socjologiczną o oflagach – niemieckich obozach jenieckich dla oficerów w czasie II wojny światowej. Składa się z ośmiu rozdziałów, ułożonych w dwie części. Pierwsza, *Z dziejów obozów jenieckich*, dotyczy ich historii, socjologii oraz funkcjonowania Oflagów II B Arnswalde, II D Gross Born, II C Woldenberg, a druga, *Z historii i socjologii sportu jenieckiego* – sportu w wojsku polskim w okresie międzywojennym, wychowania

fizycznego i sportu w obozach jenieckich, widowisk sportowych i artystycznych, igrzysk olimpijskich. Warto wyjaśnić, że tytuły te nawiązują do książki Antoniny Kłoskowskiej *Z historii i socjologii kultury* [1969]. Zakończenie to szkic z socjologii sportu, ujmujący sport jeniecki z perspektywy socjologii kultury i sztuki oraz socjologii historycznej, w kontekście nauk o sporcie i kulturowych ram sportu. Rozpoczynając od przedstawienia rozległego i niejednorodnego przedmiotu badań – kultury fizycznej (rekreacji, rehabilitacji, wychowania zdrowotnego, wychowania fizycznego, sportu), autorka koncentruje się na problemie sportu w kulturze i kultury w sporcie, a kończy rozważaniami o socjologii sportu, usytuowanej w polu nauk o sporcie. Publikacja zawiera obszerny aneks, obejmujący biografie i biogramy sportowców – jeńców wojennych omawianych oflagów, opracowany na podstawie list Wehrmacht auskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (WASt), tj. niemieckich list transportowych, dostępnych w archiwach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych. Prawie dwieście fotografii ze zbiorów prywatnych i muzealnych ilustruje historie jenieckie, stanowiąc przykład zastosowania socjologii sztuki i socjologii wizualnej.

Po uprzednim wskazaniu licznych źródeł historycznych, socjologicznych, biograficznych, wykorzystanych w tej monografii, wypada wykazać, na czym polega jej oryginalność. Książka Wojciecha Pólchłopka [2002], oprócz waleńców dokumentacyjnych, ma szerszy zakres. Obejmuje obozy jenieckie w obu systemach totalitarnych, zarówno niemieckim, jak i radzieckim, zawiera ich opisy i porównania, ale podaje mniej informacji szczegółowych, dotyczących osób i zdarzeń oraz wykorzystuje niewiele ilustracji.

Prezentowane opracowanie socjologiczne ma węższy zakres, bo uwzględnia tylko trzy obozy Wehrmachtu dla oficerów: Oflag II B Arnswalde, Oflag II C Woldenberg i Oflag II D Gross Born, usytuowane w II Okręgu Wojskowym III Rzeszy na Pomorzu Zachodnim, a więc w tej samej okolicy. W czasie II wojny światowej Oflag II C był największym obozem jenieckim, a Oflag II D – jednym z najcięższych.

Na tym terenie zachowały się ślady historii wojennej – miejsca pamięci. W Dobiegniewie, na terenie byłego obozu, funkcjonuje Muzeum Woldenberczyków, ma też swoją siedzibę Stowarzyszenie Woldenberczyków, a raczej Stowarzyszenie Rodzin Woldenberczyków, ponieważ żołnierze odeszli już na wieczną wartę. W Choszczynie, w koszarach wojskowych z lat przedwojennych, w których byli zamknięci polscy i francuscy jeńcy wojenni, funkcjonuje izba pamięci o Oflagu II B Arnswalde. W Bornym Suliniowie istnieje i rozwija się Izba Muzealna, prowadzona przez konesera i pasjonata, mgr Dariusza Czerniawskiego. Potomkowie rodzin żołnierzy i oficerów, a także turyści z kraju i zagranicy mogą zwiedzać te miejsca, wracać do ich historii. Wiele lat temu również rozpoczęłam pielgrzymowanie po miejscach związanych z historią Polski i z życiem moich bliskich.

Dysponując dokumentami osobistymi (listami, fotografiami, pamiątkami), dokumentami wojskowymi oraz archiwaliami muzealnymi, mogłam opisywać historię jeniecką z zaangażowaniem emocjonalnym i profesjonalnym. Niniejsza książka, zgodnie z tytułem, została poświęcona sportowi jenieckiemu w oflagach, w których zorganizowano igrzyska olimpijskie. Wprowadza też nie tyle wątki, ile miejsca dodatkowe, uwzględniając olimpiadę obozową w Stalagu XIII A Nürnberg/Langwasser. Wszystkie materiały archiwalne (prywatne, muzealne, publikacje) są trudno dostępne, stąd celowość przypomnienia historii. Analiza sportu jenieckiego ma dwa punkty odniesienia, uwzględnione w tej monografii: sport w wojsku polskim w okresie międzywojennym (rozdz. V) oraz historię i socjologię oflagów (rozdz. I–IV)*, niezbędną dla czytelnika nieobeznanego z tą problematyką. Czytelnik kompetentny i miłośnik historii z pewnością dostrzeże nieuchronne powtórzenia informacji z poprzednich publikacji podanych w bibliografii. Autorka musiała oscylować między Scyllą niedopowiedzeń a Charybdą repetycji. Niemniej jednak żywi przekonanie, że tak pomyślana książka historyczna, socjologiczna, biograficzna może ułatwić opracowywanie kolejnych dokumentów i biografii wojennych, prowadzenie analiz obozów jenieckich oraz studia komparatystyczne. Jest przeznaczona dla odbiorców profesjonalnych, historyków i socjologów (zwłaszcza socjologów sportu), sportowców, a także wielbicieli historii, członków stowarzyszeń patriotycznych i rodzin jeńców wojennych.

Pragnę podziękować wszystkim instytucjom i osobom, które pielęgnują pamięć o jeńcach wojennych i wsparły to przedsięwzięcie: macierzystej uczelni, ważnym muzeom, Przyjaciółom, Rodzinie.

Istotna była akceptacja projektu i wsparcie finansowe ze strony Uniwersytetu Łódzkiego – Dziekana Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego, prof. dr. hab. Rafała Matery, Dziekan ds. Nauki, prof. dr. hab. Agnieszki Kurczewskiej, Dyrektor Instytutu Socjologii, prof. dr. hab. Kai Kaźmierskiej. Za przyjazną i twórczą atmosferę dziękuję Koleżankom i Kolegom z Katedry Socjologii Sztuki UŁ: dr. hab. Ewelinie Wejbert-Wąsiewicz, prof. dr. hab. Emilii Zimnicy-Kuziole, prof. dr. hab. Tomaszowi Ferencowi.

Dostęp do archiwów i pomoc w ich wykorzystaniu zapewnili po raz kolejny Dyrektor Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Opolu, dr Violetta Rezler-Wasielewska oraz dr Renata Kobylarz-Buła, dr Piotr Stanek, dr Bartosz Janczak, mgr Piotr Jędorowicz. Wszystkim pracownikom CMJW dziękuję za życzliwe wsparcie mojej pracy terenowej w Opolu i Łambinowicach.

---

* W rozdziałach I–IV (część pierwsza) odwołuję się do moich wcześniejszych publikacji [A. Matuchniak-Krasuska, 2014a i b, 2016, 2017; A. Matuchniak-Mystkowska, 2018, 2019].

Specjalne podziękowania za możliwość skorzystania z zasobów archiwalnych i bibliotecznych placówki oraz pomoc w pracy należą się Dyrektorowi Muzeum Sportu i Turystyki w Warszawie, dr. Sławomirowi Majcherowi, dr Iwonie Grys i mgr. Tomaszowi Skoczko.

Magistrowi Dariuszowi Czerniawskiemu, prowadzącemu izbę pamięci jeńców Oflagów II B Arnswalde i II D Gross Born w Bornym Sulinowie, dziękuję za udostępnienie zbiorów i możliwość wykonania fotografii dokumentów i eksponatów.

Dziękuję także Koleżankom i Kolegom ze Stowarzyszenia Woldenberczyków za pomoc w uzyskaniu dokumentacji i możliwość skorzystania z opracowań autorskich notek biograficznych, dostępnych na stronie internetowej stowarzyszenia: Prezesowi prof. dr. hab. Wiesławowi Dembkowi, Andrzejowi Paździe, Andrzejowi Grzybowskiemu, Dariuszowi Stawickiemu, Michałowi Listkiewiczowi, kustosz Muzeum Woldenberczyków Irenie Zmaczyńskiej. Równocześnie dziękuję Panom Andrzejowi Wiro-Kiro, Witoldowi Domańskiemu jr., Wiesławowi Wepie, prof. Markowi Ziółkowskiemu za przygotowanie biografii ich bliskich do zamieszczenia na stronie internetowej Stowarzyszenia Woldenberczyków, a następnie w tej książce.

Profesor Ewie Siatkowskiej jestem wdzięczna za udostępnienie albumu jej Ojca – por. Feliksa Przyłubskiego, zawierającego fotografie z obozów jenieckich, opublikowane w książce *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*, a w tej publikacji wykorzystane na prawach cytatu. Paniom dr Violetcie Sieroszewskiej i dr Aleksandrze Leszczyńskiej dziękuję za pożyczenie książek o sporcie.

Dziękuję Recenzentom: prof. dr hab. Danucie Kisielewicz i prof. dr. hab. Wojciechowi Pawlikowi za kompetentne analizy, sugestie, ciepłe wsparcie, podzielenie pasji odkrywania i popularyzowania problematyki jeńców wojennych z czasów II wojny światowej oraz prowadzenia badań interdyscyplinarnych.

Dziękuję również tłumaczkom: anglistce mgr Danucie Karkowskiej i germanistce mgr Agacie Dutkiewicz. Pani dr Josette Debroux z Université Lumière Lyon II jestem wdzięczna za adjustację francuskiej wersji streszczenia. Składam też podziękowania mgr Joannie Balcerak za redakcję – wnikliwe analizy i korekty długiego tekstu, a także za lata wspólnej pracy nad książkami, które napisałam.

Za zainteresowanie i pomoc dziękuję swoim Najbliższym. Mojemu Mężowi Janowi, któremu dedykuję tę książkę, jestem wdzięczna za opracowanie fotografii i wsparcie przy zajmowaniu się sprawami jenieckimi. Moim Synom, Konradowi i Tadeuszowi, Synowej Ani oraz Wnukom Krzysiu i Helence – za gotowość przejścia tradycji rodzinnej i patriotycznej.

CZĘŚĆ PIERWSZA

Z DZIEJÓW OBOZÓW JENIECKICH

ROZDZIAŁ I

Z HISTORII I SOCJOLOGII OFLAGÓW

1.1. Niemiecki system jeniecki

Oflag to skrót od niemieckiego *Offizierslager für kriegsgefangene Offiziere*, oznaczający obóz jeniecki, w którym trzymani byli oficerowie wzięci do niewoli w czasie działań wojennych lub okupacji podczas II wojny światowej. Niektóre z nich usytuowano w istniejących obiektach, na przykład koszarach wojskowych, inne budowano specjalnie dla jeńców wojennych, ich własnymi rękami. W dwudziestu niemieckich okręgach wojskowych było prawie 800 obozów różnego typu dla 10 milionów jeńców wojennych z całej Europy, a także z Ameryki. Na tę liczbę składało się prawie pół miliona Polaków (440 000), 5,7 mln Rosjan, 1,6 mln Francuzów, 600 tysięcy Włochów, 180 tysięcy Serbów, 172 tysiące Brytyjczyków, 95 tysięcy Amerykanów, 60 tysięcy Belgów [R. Kobylarz, K. Sznotala, 2010, s. 7]. W zasadzie oddzielnie gromadzono oficerów (w ponad 100 oflagach) oraz podoficerów i szeregowych (w ponad 200 stalagach), kierując się wymogami konwencji genewskich. Wszystkich trzymano za drutami, głodzono, szykanowano, choć ci pierwsi byli zwolnieni z pracy fizycznej, a ci drudzy do niej przymuszani.

Po wojnie obronnej 1939 r. do niewoli niemieckiej trafiło prawie 20 tysięcy polskich oficerów, kolejni dołączyli po przejściu internowanych z Rumunii i Węgier oraz po upadku Powstania Warszawskiego (17 tysięcy żołnierzy Armii Krajowej – mężczyzn, kobiet i dzieci) [P. Stanek, 2015]. Niemcy założyli wówczas na terenie Polski 23 obozy dla jeńców wojennych, w następnych latach – 6, a potem przemieszczali i komasowali jeńców polskich. W 1944 r. polscy oficerowie i niektórzy żołnierze byli zgrupowani w 4 obozach: Oflagu II C w Woldenbergu – obecnie Dobiegniewie, Oflagu II D w Gross Born – Bornym Suliniowie (obydwa w rejonie Szczecina), Oflagu VI B w Dössel (rejon Münster) i Oflagu VII A Murnau (rejon Monachium). Numery rzymskie oznaczają okręgi wojskowe Rzeszy Niemieckiej, w których znajdował się obóz, natomiast litery alfabetu – kolejność ich powstawania. Oprócz tego istniało 20 stalagów na terenie obecnej Polski, a ponad 200 na terenie całej Rzeszy. Pełną listę zawiera *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, wydany przez Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach–Opolu [R. Kobylarz, K. Sznotala, 2010].

W II Okręgu Wojskowym Rzeszy Niemieckiej (Wehkreis II), obejmującym Pomorze, północną część Brandenburgii oraz Meklemburgię, w czasie II wojny światowej funkcjonowało 31 obozów jenieckich: 8 obozów przejściowych, 14 obozów dla szeregowych i podoficerów, 9 obozów dla oficerów. Siedzibą dowództwa okręgu był Szczecin. Obozy przejściowe i przyfrontowe z początku i końca wojny to: Dulag II A Stargard, Dulag I Stargard (istniejący od września do października 1939), Dulag II E Gross Born, Dulag E Gross Born (istniejące od sierpnia do listopada 1939), Dulag 134 Freienwalde (istniejący od marca do maja 1941 w miejscowości Chociwel), Dulag 402 Stettin (od września 1943 w Szczecinie), Frontstalag 113 Stettin (1945), Frontstalag 302 Arnswalde (kwiecień 1941, Choszczno). Obozy dla szeregowców i podoficerów to: Stalag II A Neubrandenburg (wrzesień 1939 – kwiecień 1945), Stalag II B Hammerstein (wrzesień 1939 – luty 1945, Czarne), Stalag II C Woldenberg (wrzesień 1939 – maj 1940, Dobiegniew), Stalag II C Greifswald (maj 1940 – maj 1945), Stalag II D Stargard (październik 1939 – marzec 1945), Stalag II E Gross Born (listopad 1939 – czerwiec 1940), Stalag II E Schwerin (sierpień 1941 – maj 1945), Stalag II F 315 Hammerstein (sierpień 1941 – styczeń 1942), Stalag 313 Hammerstein (kwiecień – lipiec 1941), Stalag II G 323 Gross Born – Rederitz (sierpień 1941 – czerwiec 1942, Nadarzyce), Stalag II H 302 Gross Born – Rederitz (kwiecień 1942 – sierpień 1943), Stalag II H 303 Barkenbrügge (sierpień 1941 – marzec 1942, Barkniewo), Stalag 351 Barkenbrügge (czerwiec – grudzień 1944), Stalag III B Stettin (luty/marzec 1945 – kwiecień 1945). Obozy dla oficerów to: Oflag II A Prenzlau (sierpień 1939 – grudzień 1944), Oflag II B Arnswalde (październik 1939 – grudzień 1944, Choszczno), Oflag II C Woldenberg (maj 1940 – styczeń 1945, Dobiegniew), Oflag II D Gross Born (czerwiec 1940 – styczeń 1945, Borne Sulinowo), Oflag II E Neubrandenburg (wrzesień 1940 – luty 1944), Oflag 67 Neubrandenburg (styczeń – grudzień 1944), Oflag Neubrandenburg (styczeń 1945), Oflag 65 Barkenbrügge (październik 1944 – styczeń 1945), Oflag 80 Prenzlau (grudzień 1944 – marzec 1945) [R. Kobylarz, K. Sznotala, 2010, s. 26–27].

Warunki obozowe były zróżnicowane ze względu na usytuowanie i rodzaj zabudowy (koszary murowane, baraki drewniane). Na ogół budynki obozowe nie zachowały się, z czasem uległy zniszczeniu z powodu braku dbałości o takie zabytki z przeszłości. Obozy jenieckie budowano według jednolitego schematu urbanistycznego, o czym świadczą zachowane plany, fotografie oraz miejsca pamięci. Przez środek przebiegała szeroka droga przejazdowa, kończąca się dwiema bramami i usytuowanymi przy nich wartowniami. Centralnie położony dziedziniec był wykorzystywany do zbiórek obowiązkowych i przechadzek dobrowolnych jako tzw. plac apelowy i spacerownik. Obozy jenieckie zawsze były otoczone zasiekami z drutów kolczastych i wieżami strażniczymi z reflektorami i karabinami, przy czym istniało ogrodzenie zewnętrzne oraz liczne ogrodzenia

wewnętrzne, rozdzielające poszczególne części obozu. Przede wszystkim miały wydzielony obszar dla podwładnych (obóz właściwy) oraz dla nadzorców – nazywany po prostu częścią niemiecką. Biorąc pod uwagę liczbę uwięzionych, zajmowały relatywnie niewielką powierzchnię, co ułatwiało nadzór, a pogarszało warunki życia jeńców. Organizacja przestrzenna wynikała z założeń instytucji totalnej [D. Kisielewicz, 1998, 2015; A. Matuchniak-Krasuska, 2014 b].

1.2. Strategie w instytucji totalnej

1.2.1. Typy instytucji totalnych

Oflagi, podobnie jak więzienia, obozy koncentracyjne, obozy pracy i koszary wojskowe, to instytucje totalne, które całkowicie ograniczają wolność ludzi poprzez bariery fizyczne (mury, zasieki z drutu kolczastego, zamknięte pomieszczenia) oraz maksymalną kontrolę egzystencji [E. Goffman, 1975; K. Konecki, 1985; A. Matuchniak-Krasuska, 2014 b].

Erving Goffman wyróżnił pięć typów instytucji totalnych. Pierwszą kategorię tworzą instytucje opiekuńcze: domy starców, przytulki, sierocińce, mające na celu opiekę nad osobami niedoświadczonymi, ale nieszkodliwymi. Druga zajmuje się osobami niesamodzielnymi, ale niebezpiecznymi dla społeczeństwa, choć nieagresywnymi intencjonalnie; zalicza się tu szpitale i sanatoria dla chorych zakaźnie oraz chorych psychicznie. Trzecia natomiast ma chronić społeczeństwo przed szkodzącymi świadomie, nie zaś „chronić” tych ostatnich, zamykanych w zakładach poprawczych, więzieniach, obozach dla jeńców wojennych i obozach koncentracyjnych. Czwarta grupa instytucji totalnych ma funkcje praktyczne, służy określonym celom społecznym, tworzą ją np. koszary wojskowe, okręty, internaty, obozy pracy. Z punktu widzenia niemieckich funkcjonariuszy, oflagi mieszczą się w trzeciej kategorii, a stalagi – w czwartej. Piąty typ to klasztory oraz inne miejsca życia religijnego, grupujące ludzi dobrowolnie wybierających izolację od „normalnego” życia społecznego.

Pomimo różnic, wszystkie wymienione instytucje mają cechy instytucji totalnych. Życie ich mieszkańców – „podwładnych” toczy się w jednym zamkniętym miejscu i podlega jednej władzy nadzorców – „personelu”. Jest to ostry, dychotomiczny podział społeczny, a istnienie tych dwóch światów społecznych determinuje organizację oflagów. Władza ma charakter grupowy – wszyscy Niemcy nadzorowali wszystkich Polaków, niesubordynacja była karana i wbrew konwencji genewskiej z 1929 r. obowiązywała odpowiedzialność zbiorowa. Personel rządzi światem podwładnych, uruchamiając proces degradacji oraz system przywilejów. Jednostka w toku życia, w rodzinie, szkołach, pracy jest poddawana procesom socjalizacji, adaptacji, akulturacji. Instytucja totalna

zmierza do izolacji jednostki czy grupy z normalnego środowiska społecznego i utrzymania świadomości tej bolesnej sytuacji. Podwładnemu ogranicza się lub zupełnie uniemożliwia kontakt ze środowiskiem zewnętrznym.

1.2.2. Strategie nadzorców

Podstawową formą opresji przestrzennej, stosowaną przez niemieckich nadzorców z Wehrmachtu było zamknięcie jeńców wojennych w obozach, a więc izolacja „za drutami”, a drugą, komplementarną – stłoczenie ich na niewielkim obszarze, w ciasnych barakach czy koszarach, gdzie panowały złe warunki (ciemno, zimno, brak wody). Druty powodowały izolację, baraki zapewniały stłoczenie. W pierwszym przypadku opresorami byli „obcy” – strażnicy niemieccy, w drugim „swoi” – współtowarzysze niedoli.

Wszystkie budynki obozowe: baraki mieszkalne, świetlice, sale odczytowe, koncertowe, teatralne, kuchnia, kawiarnia, kaplica oraz place i boiska stanowiły „terytoria grupowe”. Sfera prywatna nie istniała. Wykorzystując proksemiczną analizę odległości Edwarda Halla można stwierdzić, że w oflagu były zaburzone normalne dystanse społeczne [E. T. Hall, 1976]. Wieloletnie permanentne stłoczenie zmuszało do egzystencji w dystansach intymnym i prywatnym (30 cm – 1 m) w sytuacjach wymagających dystansu społecznego (5–6 m). Zewnętrznej wolnej przestrzeni nie było, a raczej nie była dla jeńców dostępna.

Głód również stanowił formę dręczenia. Jeńcy otrzymywali wyżywienie obozowe, tzw. fasowane, składające się z chleba, tłuszczu, marnej wędliny lub takiegoż sera, marmolady, zupy, „herbaty”. Jak podaje były jeńiec, ppor. rez. Józef Bohatkiewicz:

Racje dzienne jeńca wynosiły: 330–250 gramów chleba, 20 gramów margaryny lub smalcu (cuchnącego loju, nazwanego małym tłuszczem), 40 gramów jałowego twarożku albo blutwurstu (kiszki kaszanej), ślimaków, marmolady lub tzw. kwargli (rodzaj obrzydliwie cuchnącego sera), 1 litr „herbaty” (ziół niewiadomego pochodzenia) i $\frac{3}{4}$ litra zupy (brukiew, jarmuż, kapusta, grysik lub suszone jarzyny). Danie obiadowe kraszono smalcem bądź tzw. rosołem z mięsa wołowego lub końskiego. Czasem pojawiały się na obiad kotlety ze sztokfiszka lub dorsza. Wartość odżywcza dziennego wyżywienia była niewystarczająca i nie przekraczała 1000 kalorii [J. Bohatkiewicz, 1971, s. 26].

Dla dorosłego mężczyzny podstawowa przemiana materii, tj. minimalne zapotrzebowanie kaloryczne na pokrycie głównych funkcji życiowych, wynosi około 1500 kalorii. Jeńcy otrzymywali zatem mniej niż wystarcza na przeżycie. Głodzenie ich wynikało nie tylko z wojennych trudności, lecz także było elementem polityki wyniszczenia biologicznego i eksterminacji, stosowanej przez okupanta wobec ludności podbitych krajów. „Rano dostajemy kawałek chleba,